अथ ऋषिपंचमीपूजा सटिप्पणी सार्थकथा च

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ अथभाद्रपदशुक्लपंचम्यामृषिपंचमीव्रतम् ॥ तच्चमध्याह्नव्यापिन्यांकार्यम् ॥ तथाचमाधवीयेहारीतः ॥ पूजाव्रतेषुसर्वेषुमध्याह्नव्यापिनीतिथिः ॥ दिनद्वयेतद्व्याप्तावव्याप्तौवापूर्वविद्धायांकार्यम् इति मदनरत्नात् ॥ प्राप्यभाद्रपदेमासिशुक्लपक्षस्यपंचमीम् ॥ तस्यांमध्याह्नसमयेनद्यादौविमलेजले ॥ अपामार्गस्यकाष्ठैश्चस्यष्टोत्तरशतोन्मितैः ॥ अथवासप्तभिःकार्यदंतधावनमादितः ॥ तत्रमंत्रः ॥ मुखदुर्गंधिनाशायदंतानांचविशुद्धये ॥ ष्ठीवनायचगात्राणांकुर्वेहंदंतधावनं ॥ अनेनदंतान्संशोध्यस्नायान्मृत्स्नानपूर्वकम् ॥ नद्यादिकेतदास्नात्वाकृत्वानियममेवच ॥ ब्राह्मणीक्षत्रियावैश्याशूद्रावापिवरानने ॥ कृत्वानैमित्तिकंकर्मगत्वानिजगृहंपुनः ॥ वेदींसम्यक्प्रकुर्वीतगोमयेनोपलेपिताम् ॥ रंगवल्लीसमायुक्तेसर्वतोभद्रमंडले ॥ अव्रणंसजलंकुंभंताम्रंमृन्मयमेववा ॥ संस्थाप्यवस्त्रसंयुक्तंकंठदेशेसुशोभितम् ॥ पंचरत्नसमायुक्तंफलगंधाक्षतैर्युतम् ॥ सहिरण्यंसमासाद्यताम्रेणपटलेनवा ॥ वंशमृन्मयपात्रेणयवपूर्णेनचैवहि ॥ आच्छादये

तंचैलेनलिखेदष्टदलंततः॥तत्रसप्तऋषीन्दिव्यान्भक्तियुक्तःप्रपूजयेत्॥इतिव्रतविधिः ॥
॥ अथपंचगव्यमेलनप्रकारः ॥ ॥ आचम्यप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्य श्रीपरमेश्व०
ब्रह्मकूर्चहोमविधिनापंचगव्यमेलनमहंकरिष्ये ॥ इतिसंकल्प्य ताम्रपात्रे॥गायत्र्यागोमू
त्रं॥ॐगंधद्वारांदुरा०गोमयम्॥ॐआप्यायस्व०पयः॥ॐदधिक्राव्णो०दधि०॥ॐशुक्रम
सिज्योतिरसितेजोसि॥आज्यं॥ॐदेवस्यत्वासवि०इतिकुशोदकम्॥प्रणवेनयज्ञियकाष्ठखं
डेनालोड्य ॥ॐआपोहिष्ठा०इतिऋक्त्रयेणप्रणवेनवातेनैवयज्ञियकाष्ठेननिर्मथ्य ॥ सप्तप
त्रैर्हरितैःकुशैरुद्धृत्यतैरेवदर्भैःपंचगव्यस्यतुर्यांशोहोतव्यः ॥ ॐइरावती०स्वाहा । पृथि
व्याइदंनमम ॥ ॐइदंविष्णु०स्वाहा । विष्णवइदं० ॥ ॐमानस्तोके०स्वाहा ॥ रुद्रा
येदं० ॥ ॐब्रह्मजज्ञानं०स्वाहा । ब्रह्मणेइदं० ॥ ॐअग्नयेस्वाहा । अग्नयइदं० ॥ ॐ
सोमायस्वाहा । सोमायेदं०ॐतत्सवितु०स्वाहा । सूर्यायेदं० ॥ ॐस्वाहा । प्रजाप
तयइ० ॥ ॐभूर्भुवस्वःस्वाहा । प्रजापतयइदं०ॐअग्नयेस्विष्टकृते०स्वाहा । अग्नयेस्वि

ष्टकृतइदंनमम ॥ इतिदशाहुतीर्हुत्वाअवशिष्टंशरीरशुद्धिसंकल्पपूर्वकंयत्त्वगस्थीतिमंत्रं
पठित्वाप्रणवेनप्राशयेत्॥ होमाकरणपक्षेतुउक्तमंत्रैःपंचगव्यंसंपाद्यप्राशयेत् ॥ ॥ स्त्रीशू
द्राणांतुतूष्णीमेवपंचगव्यमेलनम् ॥ ॥ इतिपंचगव्यविधिः ॥ ॥ अथऋषिपंचमीव्र
तांगत्वेनस्नानविधिः ॥ तत्रप्रातःस्नात्वानित्यक्रियांकृत्वामध्याह्नेनद्यादौगत्वा॥देशकालौ
संकीर्त्यमयाइहजन्मनिजन्मांतरेच ज्ञानतोऽज्ञानतोवा रजस्वलावस्थायांकृतसंपर्कजनि
तदोषस्यपरिहारार्थं अरुंधतीसहितकश्यपादिसप्तऋषिप्रीतिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं अं
गीकृतर्षिपंचमीव्रतांगभूतंदंतधावनपूर्वकंभस्मगोमयमृत्तिकातिलामलकल्कस्नानपूर्वकं
गंगास्नानमहंकरिष्ये ॥ इतिसंकल्प्य ॥ आयुर्बलंयशोवर्चःप्रजाःपशुवसूनिच ॥ ब्रह्मप्र
ज्ञांचमेधांचत्वन्नोदेहिवनस्पते ॥ इतिवनस्पतिंसंप्रार्थ्य ॥ दंतधावनमंत्रः ॥ मुखदुर्गंधि
नाशायदंतानांचविशुद्धये ॥ ष्ठीवनायचगात्राणांकुर्वेहंदंतधावनं ॥ इतिअष्टोत्तरशतश
लाकाभिःसप्तशलाकाभिर्वादंतधावनंकुर्यात् ॥ भस्ममादाय ॥ अग्नित्रयसमुद्भूतारुद्रेणा

प्युररीकृता ॥ अतस्त्वांधारयिष्येहंभूतेभूतिप्रदाभव ॥ इतिसर्वांगेविलिप्यजलेस्नात्वा॥ गोमयमादाय ॥ अग्रमग्रंचरंतीनामोषधीनांवनेवने ॥ तासामृषभपत्नीनांपवित्रंकायशोधनं ॥ तन्मेरोगांश्वशोकांश्वनुदगोमयसर्वदा ॥ इतिसर्वांगेविलिप्यस्नात्वा ॥ मृत्तिकामादाय ॥ अश्वक्रांतेरथक्रांतेविष्णुक्रांतेवसुंधरे ॥ शिरसाधारयिष्यामिरक्षस्वमांपदेपदे ॥ इतिसर्वांगेविलिप्यस्नात्वा ॥ (अनंतरंतिलामलकल्कंसर्वांगेविलिप्यस्नात्वा ॥ गंगागंगेतियोब्रूयाद्योजनानांशतैरपि ॥ मुच्यतेसर्वपापेभ्योविष्णुलोकंसगच्छति ॥ इतिगंगांस्तुत्वास्नात्वाच गंधाद्युपचारैःतीर्थंसंपूज्य॥श्रीकश्यपायनमःइदमर्घ्यंसमर्पयामिइत्यादिसर्वऋषिभ्योगंधाक्षतपुष्पफलद्रव्ययुतान्यर्घ्याणिदद्यात् ॥) ॥ इतिस्नानविधिः ॥ ततोगृहंगत्वानवेशुद्धेवाससीपरिधायपूजास्थानमागत्यपंचगव्यंप्राशयेत् ॥ तद्यथा ॥ देशकालौसंकीर्त्यशरीरशुद्ध्यर्थंपंचगव्यप्राशनमहंकरिष्ये ॥ इतिसंकल्प्य ॥ यत्त्वगस्थिग

१ हा कंसांतील मजकूर व्रतराजादिग्रंथांत नाहीं परंतु रुढींत पुष्कळ आढळतो ह्मणून येथें लिहिला आहे.

तंपापंदेहेतिष्ठतिमामके ॥ प्राशनात्पंचगव्यस्यदहत्वग्निरिवेंधनम् ॥ इतिपठित्वापंचगव्यंप्राशयेत् ॥ ॥ ततःपूजाविधिः ॥ देशकालौसंकीर्त्य ॥ मयाइहजन्मनिजन्मांतरेचज्ञानतोऽज्ञानतोवारजस्वलावस्थायांकृतसंपर्कजनितदोषस्यपरिहारार्थंअरुंधतीसहितकश्यपादिसप्तर्षिप्रीतिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंप्रतिवार्षिकविहितंयथाज्ञानेनयथामीलितोपचारद्रव्यैर्ध्यानावाहनाद्युपचारैःऋषिपूजनमहंकरिष्ये ॥ तत्रादौनिर्विघ्नतासिद्ध्यर्थंमहागणपतिपूजनं आसनादिकलशाराधनं घंटार्चनंचकरिष्ये ॥ वक्रतुंडमहाकायेतिगणेशंध्यात्वा महागणपतयेनमइतिनाममंत्रेणआवाहनाद्युपचारैःपूजयेत् ॥ ततः ॥ अपसर्पंतुतेभूतायेभूताभूमिसंस्थिताः ॥ येभूताविघ्नकर्तारस्तेगच्छंतुशिवाज्ञया ॥ इत्यासनविधिंकृत्वा ॥ कलशस्यमुखेविष्णुः० ॥ इतिकलशंसंपूज्य ॥ आगमार्थंतुदेवानामितिघंटांसंपूज्य ॥ घंटानादंकृत्वा ॥ अपवित्रःपवित्रोवेतिपूजाद्रव्याणिसंप्रोक्ष्यात्मानंचप्रोक्षयेत् ॥ अथध्यानं ॥ ॥ मूर्तंब्रह्मण्यदेवस्यब्रह्मणस्तेजउत्तमम् ॥ सूर्यकोटिप्रतीकाशमृषिवृंदंवि

चिंतये ॥ अरुंधतीसहितकश्यपादिसप्तऋषिभ्योनमः ॥ ध्यायामि ॥ (इतिध्यात्वा ॥ अक्षतपुंजस्थापितचतुरंगुलदर्भग्रंथिषुपूगीफलेषुवापृथक्पृथगावाहनंकुर्यात् ॥ तद्यथा॥) कश्यपःसर्वलोकेशःसर्वदेवेषुसंस्थितः ॥ नराणांपापनाशायऋषिरूपेणतिष्ठति ॥ श्रीकश्यपायनमः कश्यपंआवाहयामि ॥ १ ॥ अत्रयेचनमस्तुभ्यंसर्वभूतहितैषिणे ॥ तपोरूपायसत्यायब्रह्मणेमिततेजसे ॥ अत्रयेनमः अत्रिंआवाहयामि ॥ २ ॥ भरद्वाजनमस्तुभ्यंसदाध्यानपरायण ॥ महाजटिलधर्मात्मापापंहरतुमेसदा ॥ भरद्वाजायनमः भरद्वाजंआवाहयामि ॥३॥ विश्वामित्रनमस्तुभ्यंबलिमखमहाव्रतं ॥ अध्यक्षीकृतगायत्रीतपोरूपेणसंस्थितः ॥ विश्वामित्रायनमः विश्वामित्रंआवाहयामि ॥ ४ ॥ गौतमःसर्वभूतानामृषीणांचमहाप्रियः ॥ श्रोत्राणांकर्मणांचैवसंप्रदायप्रवर्तकः ॥ गौतमायनमः गौतममावाहयामि ॥ ५ ॥ जमदग्निर्महातेजास्तपसाज्वलितप्रभः ॥ लोकेषुसर्वसिद्ध्यर्थंसर्वपापनिवर्तकः ॥ जमदग्नयेनमः जमदग्निंआवाहयामि ॥ ६ ॥ नमस्तुभ्यंवसिष्ठा

यलोकानांवरदायच ॥ सर्वपापप्रणाशायसूर्यान्वयहितैषिणे ॥ वसिष्ठायनमः वसिष्ठमावाहयामि ॥ ७ ॥ अरुंधतिनमस्तुभ्यंमहापापप्रणाशिनि ॥ पतिव्रतानांसर्वासांधर्मशीलप्रवर्तके ॥ अरुंधत्यैनमः अरुंधतींआवाहयामि ॥ (एवंपृथक्पृथक्आवाहयेत् ॥ अथवाएकमंत्रेणसर्वेषामावाहनंकुर्यात् ॥ सचमंत्रः ॥) आगच्छंतुमहाभागाश्चतुर्वेदपरायणाः ॥ यावद्व्रतमिदंकुर्वेकृपयाभवतामहं ॥ अरुंधतीसहितक० ॥ आवाहयामि ॥ ऋग्यजुःसामवेदानांस्वरूपेभ्योनमोनमः ॥ पुराणपुरुषेभ्योहिदेवर्षिभ्योनमोनमः ॥ अरुंधतीसहितक० ॥ आसनार्थेअक्षतान्स० ॥ गंधपुष्पाक्षतैर्युक्तंपाद्यंगृह्णंतुभोद्विजाः ॥ प्रसादकुरुतप्रीतास्तुष्टाःसंतुसदामम ॥ अरुंध०कश्य० ॥ पादयोःपाद्यंस० ॥ नभस्येशुक्लपंचम्यामर्चिताऋषिसत्तमाः ॥ दहंतुपापंमेसर्वंगृह्णंत्वर्घ्यंनमोनमः ॥ अरुंधतीसहितकश्य० ॥ अर्घ्यंस० ॥ लोकानांतुष्टिकर्तारोयूयंसर्वेतपोधनाः ॥ नमोवोधर्मविज्ञेभ्योमहर्षिभ्योनमोनमः ॥ अरुंधतीसहितक० ॥ आचमनीयंस० ॥ दध्याज्यमधुसंयुक्तंमधु

पर्कमयाहृतं ॥ गृह्णंतुसर्वलोकानांगुरवस्तत्त्वचिंतकाः ॥ अरुं०कश्य० ॥ मधुपर्कस०॥
मंदाकिनीगौतमीचयमुनाचसरस्वती ॥ कृष्णाचनर्मदातापीताभ्यःस्नानीयमाहृतम् ॥

अरुंधतीसहितक०मलापकर्षस्नानंस० ॥ कामधेनुसमुद्भूतंदुग्धंचामृतमुत्तमं ॥ स्नानार्थ
माहृतंभक्त्यागृह्णंतुऋषयःशुभाः ॥ अरुंधतीसहितक० ॥ पयःस्नानंस० पयःस्नानानंत
रंशुद्धोदकस्नानंस० ॥ सर्वोपचारार्थेअक्षतान्स०॥ऋषयश्चमयादध्नास्नपनंक्रियतेचवः ॥
गृह्णंतुभक्त्यादत्तंमेप्रसन्नाश्चभवंतुवै ॥ अरुंधतीसहितक०दधिस्नानंस० ॥ दधिस्नाना०
शुद्धोदकस्नानंस० ॥ सर्वोपचारार्थेअक्षतान्स० ॥ सर्पिषाविप्रवर्याश्चस्नपनंक्रियतेचवः ॥
आज्यंपवित्रंपरमंस्नानार्थेप्रतिगृह्यतां ॥ अरुंधती०कश्य०घृतस्नानंस० ॥ घृतस्ना० शु
द्धोदकस्नानंस० ॥ सर्वोपचारार्थेअक्षतान्० ॥ सर्वौषधिरसंशुद्धंपीयूषसदृशंमधु ॥ स्ना

नार्थंवःप्रयच्छामिगृह्णंतुमुनयःसदा ॥ अरुंधतीसहितकश्य० ॥ मधुस्नानंस० ॥ मधुस्ना
नानं० ॥ सर्वोप०अक्षतान्स० ॥ इक्षुरससमुत्पन्नांशर्करांमधुरांहिवः ॥ स्नानार्थंचप्रय

च्छामिगृह्णंतुमुनयःसदा ॥ अरुंधतीसहितकश्य० ॥ शर्करास्नानंस० ॥ शर्करास्नाना
नं० ॥ सर्वोपचारार्थेअक्षतान्स० ॥ सुगंधद्रव्यसंयुक्तंपवित्रंविमलंजलं ॥ स्नानार्थंतुमया
नीतंऋषयःप्रतिगृह्यतां ॥ अरुंधतीसहितकश्यपादिसप्तर्षिभ्योनमः ॥ गंधोदकस्नानंस०गं
धोदकस्नानानंतरंशुद्धोदकस्नानंस०॥ स्नानानंतरमाचमनीयंस०॥ अरुंधतीस०कश्यपादि
स०वस्त्रोपवस्त्रार्थेअक्षतान्स०॥अरुंधतीस०यज्ञोपवीतार्थेअक्षतान्स०॥अरुंधतीस०॥ वि
लेपनार्थेचंदनंसम० ॥ अरुंध०अलंकारार्थेअक्षतान्स० ॥ अरुंधतीस०पूजार्थेपुष्पंस०॥
अरुं०धूपंस० ॥ अरुंधती०दीपंस० ॥ अरुंधतीस०नैवेद्यार्थेपंचामृतशेषनैवेद्यंस० ॥ नैवे
द्यात्पूर्वाचमनीयंस०॥प्राणायनमः ६॥ उत्तरापोशनंस०॥हस्तप्रक्षालनंस०॥मुखप्रक्षा
लनंस०॥अरुंधतीस०करोद्वर्तनार्थेचंदनंस० ॥ अरुंध०मुखवासार्थेपूगीफलतांबूलंस०॥
अरुंधती०दक्षिणांस०॥अरुंधती०मंत्रपुष्पंस० ॥ नमस्करोमि ॥ निर्माल्यंउत्तरेविसृजेत्
॥शिवमहिम्नःस्तोत्रेणमहाभिषेकंकुर्यात् ॥ ॥ महिम्नःपारंते०॥मंदाकिन्याःसमानीतंय

मुनागौतमीजलं ॥ कृष्णाचनर्मदातापीताभ्यःस्नानार्थमाहृतं ॥ अरुंधतीस॰कश्यपादि॰ ॥ महाभिषेकस्नानंसमर्पयामि ॥ महाभिषेकस्नानानंतरंआचमनीयंस॰ ॥ सर्वेनित्यंतपोनिष्ठाब्रह्मज्ञाःसत्यवादिनः ॥ वस्त्राणिप्रतिगृह्णंतुमुक्तिदाःसंतुमेसदा ॥ अरुंधतीसहितकश्य॰ ॥ वस्त्रोपवस्त्रार्थेकार्पासवस्त्राणिसम॰ ॥ आचमनंचसमर्पयामि ॥ नानामंत्रैःसमायुक्तंत्रिगुणंब्रह्मसूत्रकं ॥ प्रत्येकंचप्रयच्छामिऋषयःप्रतिगृह्यताम् ॥ कश्यपादिसप्तऋषिभ्यो॰यज्ञोपवीतानिस॰ ॥ आचमनंस॰ ॥ कुंकुमागुरुकर्पूरसुगंधैर्मिश्रितंशुभम् ॥ गंधाढ्यंचंदनंदिव्यंगृह्णंतुऋषिसत्तमाः ॥ अरुंधतीस॰कश्यपादि॰ ॥ विलेपनार्थेचंदनंस॰ ॥ शुभ्राक्षताश्चसंपूर्णाःप्रक्षाल्यचनियोजिताः ॥ शोभायैवोमयादत्तागृह्यतांमुनिसत्तमाः ॥ अरुंधतीसहित॰ अक्षतान्सम॰ ॥ (नवरत्नादिभिर्बद्धांसौवर्णैनचतंतुभिः ॥ निर्मितांकंचुकींभक्त्यागृहाणपरमेश्वरि ॥ अरुंधत्यैन॰कंचुकींस॰ ॥ मांगल्यतं

१ अग्रराजादि सर्वमान्यग्रंथांत वरचे कंसांतील मजकूर, पत्रीपूजा व नामपूजा सांगितली नाहीं. किरकोळबाडांत मात्र क्वचित् आढळते.

तुमणिभिर्मुक्तैश्चैवविराजितं ॥ कंठसूत्रंभूषणार्थेदेवित्वंप्रतिगृह्यतां ॥ अरुंधत्यैन॰कंठसूत्रंस॰ ॥ ताडपत्राणिदिव्यानिविचित्राणिशुभानिच ॥ कराभरणयुक्तानिमातस्त्वंप्रतिगृह्यतां ॥ अरुंधत्यैन॰ताडपत्रंहस्ताभरणानिचस॰ ॥ हरिद्रारंजितेदेविसुखसौभाग्यदायिनि ॥ हरिद्रांतेप्रदास्यामिगृहाणपरमेश्वरि ॥ अरुंधत्यैनमः हरिद्रांस॰ ॥ कुंकुमंकामदंदिव्यंकामिनीकामसंभवं ॥ कुंकुमेनार्चितेदेविसौभाग्यार्थंप्रगृह्यतां ॥ अरुंधत्यै॰कुंकुमंस॰ ॥ सुनीलभ्रमराभासंकज्जलंनेत्रमंडनं ॥ मयादत्तमिदंभक्त्याकज्जलंप्रतिगृह्यतां ॥ अरुंधत्यै॰कज्जलंस॰ ॥ विद्युत्कृशानुसंकाशंजपाकुसुमसन्निभं ॥ सिंदूरंचप्रदास्यामिसौभाग्यंदेहिमेचिरं ॥ अरुंधत्यै॰ ॥ सिंदूरंस॰ ॥ स्वभावसुंदरांगीत्वंनानारत्नयुतानिते ॥ भूषणानिप्रदास्यामिदेवितुष्ट्याप्रगृह्यतां ॥ अरुंधत्यैनमःआभरणानिस॰ ॥ नानासुगंधिकंद्रव्यंचूर्णीकृत्यप्रयत्नतः ॥ ददामिवोमुनिश्रेष्ठास्तुष्टाःसंतःप्रगृह्यतां ॥ अरुंधतीस॰नानापरिमलद्रव्यंसम॰ ॥) मालतीचंपकादीनितुलस्यादीनिवैद्विजाः ॥ मयाहृतानिपुष्पा

णिपूजार्थंप्रतिगृह्यताम् ॥ अरुंधतीस०पुष्पाणिस० ॥ ॥ (अथपत्रीपूजा ॥ ॥ कश्य पायनमःमुनिपत्रंस० ॥ अत्रये०वटपत्रंस० ॥ भरद्वाजाय०अश्वत्थपत्रंस० ॥ विश्वामित्राय०अर्कपत्रंस० ॥ गौतमाय०अपामार्गपत्रं० ॥ जमदग्नये०ताडपत्रंस० ॥ वसिष्ठाय०केतकीपत्रंस० ॥ अरुंधत्यैन०नानाविधपत्राणिस० ॥ अथतथैवनामपूजा ॥ कश्यपायनमः ॥ अत्रयेन० ॥ भरद्वाजाय० ॥ विश्वामित्राय० ॥ गौतमाय० ॥ जमदग्नयेन० ॥ वसिष्ठाय० ॥ अरुंधत्यैनमः ॥) वनस्पतिरसोद्भूतोगंधाढ्यःसुमनोहरः ॥ आघ्रेयःसर्वदेवानांधूपोयंप्रतिगृह्यतां ॥ अरुंधतीस० ॥ धूपंस० ॥ साज्यंचवर्तिसंयुक्तंवह्निनायोजितंमया॥दीपंगृह्णंतुविप्रेशास्त्रैलोक्यतिमिरापहम् ॥ अरुंधतीस०॥ दीपंस०॥ नानापक्वान्नसंयुक्तंरसैःषड्भिःसमन्वितं ॥ गृह्णंतुऋषयःसर्वेमयानैवेद्यमर्पितम् ॥ नीवारैश्च वश्यामाकैर्नानाशाकादिभिर्युतम् ॥ लेह्यपेयसमायुक्तंनैवेद्यंप्रतिगृह्यताम् ॥ अरुंधती ॥ ६ ॥

१ व्रतराज व व्रतार्क या सर्वमान्यग्रंथांत हा मंत्र लिहिला आहे. यावरून ऋषींला नानापक्वान्नांचाहि नैवेद्य अर्पण करावा असें सिद्ध होतें.

स० ॥ अमुकनैवेद्यंस० ॥ नैवेद्यात्पूर्वाचमनीयंस० ॥ प्राणायनमः ६ ॥ मध्येप्राशनार्थेपानीयंस० ॥ पुनःप्राणायनमः ६ ॥ उत्तरापोशनंस० ॥ हस्तप्रक्षालनंस० ॥ मुखप्रक्षालनंस० ॥ आचमनीयंसमर्पयामि ॥ करोद्वर्तनार्थेचंदनंस०॥ नमोवेदविदःश्रेष्ठाऋषयःसूर्यसन्निभाः ॥ गृह्णंत्विदंफलंतुष्टामयादत्तंहिभक्तितः ॥ अरुंधतीसहि०॥ फलंस०॥ पूगीफलंमहद्दिव्यंनागवल्लीदलैर्युतं ॥ कर्पूरैलासमायुक्तंतांबूलंप्रतिगृह्यतां ॥ अरुंधतीस० ॥ तांबूलंस० ॥ हिरण्यगर्भग० ॥ अरुंधतीस०॥ सुवर्णपुष्पदक्षिणांस० ॥ चक्षुर्दंसर्वलोकानांतिमिरस्यनिवारणं ॥ महादीपंप्रयच्छामिसप्तर्षीन्प्रतिवेशुभं ॥ चंद्रादित्यौच० ॥ अरुंधतीसहितकश्य० ॥ महानीराजनदीपंसमर्पयामि ॥ कर्पूरदीपंचसम० ॥ नमोस्तुऋषिवृंदेभ्योदेवर्षिभ्योनमोनमः ॥ सर्वपापहरेभ्योहिवेदविद्भ्योनमोनमः ॥ अरुंधतीसहितकश्य० ॥ नमस्कारान्स० ॥ यानिकानिचपापानिब्रह्महत्यासमानिच ॥ तानितानिविनश्यंतुप्रदक्षिणपदेपदे ॥ अरुंधतीसहितकश्य० ॥ प्रदक्षिणांस० ॥ एतेसप्तर्षे

यःसर्वेभक्त्यासंपूजितामया ॥ सर्वपापंव्यपोहंतुपुष्पंगृह्णंतुचोत्तमं ॥ अरुंधतीसहितक
श्य० ॥ मंत्रपुष्पंस० ॥ एतेसप्तर्षयःसर्वेभक्त्यासंपूजितामया ॥ सर्वपापंव्यपोहंतुज्ञान
तोऽज्ञानतःकृतम् ॥ येषांप्रभावेणदिवौकसश्चमहाप्रभावास्तपसोबलेन ॥ लोकत्रयारि
ष्टविनाशकानांपूर्णास्त्वृषीणामियमल्पपूजा ॥ अरुंधतीसहितक० ॥ प्रार्थनापुष्पंस०॥
अथार्घ्यदानम् ॥ ॥ पूजासांगतासिद्ध्यर्थंअरुंधतीसहितकश्यपादिसप्तर्षिभ्योऽर्घ्यप्रदा
नंकरिष्ये ॥ इतिसंकल्प्य ॥ गंधाक्षतपुष्पफलहिरण्ययुतान्यर्घ्याणिदद्यात् ॥ कश्यपाय
नमःइदमर्घ्यंसमर्पयामि ॥ अत्रये०इदमर्घ्यंस० ॥ भरद्वाजाय०इदमर्घ्यंस० ॥ विश्वामि
त्राय०इदमर्घ्यंस० ॥ गौतमाय०इदमर्घ्यंस० ॥ जमदग्नये० ॥ इदमर्घ्यंस० ॥ वसिष्ठा
य०इदमर्घ्यंस०॥ अरुंधत्यैन०इदमर्घ्यंस०॥ यस्यस्मृत्या०॥ अनेनयथाज्ञानेनयत्कृतपू
जनेनअरुंधतीसहितकश्यपादिसप्तऋषिदेवताःप्रीयंतांनमम ॥ तत्सद्ब्रह्मा०॥ ॥ अद्यपूर्वो
च्चरित०कृतायाःपूजायाःसांगतासिद्ध्यर्थंब्राह्मणायवायनप्रदानमहंकरिष्ये॥तथाचब्राह्म
णपूजनंचकरिष्ये ॥ इतिसंकल्प्य ॥ ब्राह्मणमासनपाद्यादिभिःसंपूज्य ॥ वायनमंत्रः ॥
वायनंफलसंयुक्तंसघृतंदक्षिणान्वितम् ॥ द्विजवर्यायदास्यामिव्रतसंपूर्तिहेतवे ॥ भवंतः
प्रतिगृह्णंतुज्योतीरूपास्तपोधनाः॥उभयोस्तारकाःसंतुवायनस्यप्रदानतः ॥ इदंअमुकवा
यनप्रदानंसदक्षिणाकंसतांबूलंअमुकशर्मणेब्राह्मणायतुभ्यमहंसंप्रददे प्रतिगृह्यताम् ॥
ब्राह्मणः प्रतिगृह्णामीतिवदेत् ॥ अनेनअरुंधतीसहितकश्यपादिसप्तऋषिदेवताःप्रीयंता
म् ॥ ततःकथांश्रुत्वा उत्तरपूजनंकुर्यात् ॥ तद्यथा ॥ अद्यपूर्वोच्चरित० ॥ अरुंधतीस
हितकश्यपादिसप्तर्षीणांगंधाद्युपचारैरुत्तरपूजनंकरिष्ये ॥ अरुंधतीसहितकश्यपादिऋ
षिभ्योनमःगंधंसमर्पयामीत्यादिमंत्रपुष्पांजल्यंतंसंपूज्य ॥ न्यूनातिरिक्तकर्माणिमया
यानिकृतानिच ॥ क्षमध्वंतानिसर्वाणियूयंसर्वेतपोधनाः ॥ इतिसंप्रार्थ्य ॥ अनेनउत्तरा
राधनेनअरुंधतीसहितकश्यपादिसप्तऋषिदेवताःप्रीयंतांनमम ॥ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥
यांतुदेवगणाःसर्वेपूजा० ॥ इतिऋष्युपरिअक्षतान्निक्षिप्यविसर्जनंकुर्यात् ॥ इति ॥ ॥

षि. ॥८॥

नैमिषारण्यांत सूत शौनकादिकांला नानापुराणें कथन करीत असतां ब्रह्मांडपुराण सांगूं लागले. त्यामध्यें एके दिवशीं सूत शौनकादिकांस ह्मणाले हे ऋषिहो ब्रह्मदेवानें सिताश्वराजाला नानाप्रकारचीं व्रतें सांगितलीं तीं सर्व ऐकून घेऊन सिताश्वराजा ब्रह्मदेवाला ह्मणाला, हे सर्व देवांच्या ईशा भगवन् ब्रह्मदेवा, तुह्मापासून मीं पुष्कळ व्रतें ऐकिलीं, तरी सर्वपापांचा नाश करणारें असें व्रत श्रवण करण्याविषयीं सांप्रत इच्छा क-

श्रीगणेशायनमः ॥ हेमाद्रौब्रह्मांडे ॥ सिताश्वउवाच ॥ ॥ श्रुतानिदेवदेवेशव्रतानिसुबहूनिच ॥ सांप्रतंमेसमाचक्ष्वव्रतंपापप्रणाशनं ॥ १ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ शृणुराजन्प्रवक्ष्यामिव्रतानामुत्तमंव्रतं ॥ ऋषिपंचमीतिविख्यातंसर्वपापहरंपरं ॥ २ ॥ येनचीर्णेनराजेंद्रनरकंनैवपश्यति ॥ अत्रैवोदाहरिष्यंतिइतिहासंपुरातनं ॥ ३ ॥

रीत आहे. तरी तें मला कृपा करून सांगा ॥ १ ॥ असा राजाचा प्रश्न ऐकून ब्रह्मदेव ह्मणाला. राजा सिताश्वा, सांगतों ऐक. सर्व व्रतांत उत्तम व सर्व पापांचा नाश करणारें असें ऋषिपंचमीनामक एक प्रसिद्ध व्रत आहे ॥ २ ॥ हे राजा, ज्या व्रताच्या आचरणानें व्रतकर्त्या मनुष्याला नरकाचें कधीं दर्शन देखील होत नाहीं. याविषयीं मी तुला एक प्राचीन इतिहास सांगतों तो ऐक ॥ ३ ॥

क. ॥ ८ ॥

विदर्भदेशांत उत्तंक नांवाचा एक श्रेष्ठ ब्राह्मण राहत होता. व त्याची सुशीला नांवाची मोठी पतिव्रता अशी स्त्री होती ॥ ४ ॥ तिला एक मुलगी आणि एक मुलगा अशीं दोन अपत्यें झालीं. पुत्राचें नांव सुविभूषण असें ठेविलें होतें. पुढें त्याचा यथाविधि व्रतबंध केला. नंतर त्याच्या त्या पुत्रानें ऋग्वेदादि चार वेद, व व्याकरण, ज्योतिष इत्यादि वेदांगें पदें, क्रम, जटा इत्यादि विकृति असें उत्तमप्रकारें अध्ययन केलें ॥५॥

वैदर्भेतुद्विजवरोउत्तंकोनामनामतः ॥ तस्यभार्यासुशीलेतिपतिव्रतपरायणा ॥ ४ ॥ तस्याअपत्ययुगुलंपुत्रोहिसुविभूषणः ॥ अधीतवान्सुतस्तस्यवेदान्सांगपदक्रमान् ॥ ५ ॥ समानेचकुलेतेनसुताचापिविवाहिता ॥ विवाहितैवसादैवाद्वैधव्यंप्रापसत्तम ॥ ६ ॥ सतीत्वंपालयंतीसाआस्तेनिजपितुर्गृहे ॥ तस्यादुःखेनसंतप्तःसुतंसंस्थाप्यवेश्मनि ॥ ७ ॥

नंतर त्या उत्तंकानें आपल्या बरोबरीचा कुलीन असा ब्राह्मण पाहून त्यास आपली कन्या यथाविधि विवाह करून दिली. पण हे राजा तिच्या दुर्दैवानें तिला लौकरच वैधव्य प्राप्त झालें ॥ ६ ॥ मग ती उत्तंकाची कन्या विधवापतिव्रतेला उचित अशा धर्माचा स्वीकार करून आपल्या बापाच्या घरीं राहूं लागली. तेव्हां तो

उत्तंक ब्राह्मण त्या आपल्या विधवाकन्येच्या दुःखानें संतप्त झाला आणि त्याला आपलें घर दुःखमय दिसूं लागलें. याकरितां त्याणें पुत्राला घरांत ठेवून त्याच्या हवालीं घरची सर्व व्यवस्था केली ॥ ७ ॥ नंतर तो ब्राह्मणश्रेष्ठ उत्तंक आपली स्त्री व ती विधवा कन्या यांस बरोबर घेऊन गंगातीरीं अरण्यांत गेला आणि तेथें राहून शिष्यांला वेद पढवूं लागला ॥ ८ ॥ आणि त्याची ती विधवा कन्या नेहमीं आपल्या

गंगातीरवनंप्राप्तःसकलत्रस्तयासह ॥ सतत्राध्यापयामासशिष्यान्वेदंद्विजोत्तमः ॥ ॥ ८ ॥ सुताचकुरुतेतस्यपितुःशुश्रूषणंपरं ॥ पितुःशुश्रूषणंकृत्वापरिश्रांताकदाचन ॥ निशीथेकिलसंसुप्ताकृमिराशिरजायत ॥ ९ ॥ तथाविधांचतांदृष्ट्वाविवस्त्रांप्रस्तरेस्थितां ॥ शिष्यानिवेदयामासुस्तन्मातुःकरुणान्विताः ॥ १० ॥

बापाची प्रेमपूर्वक सेवा करीत असे. एके दिवशीं ती पित्याची सेवा करून अत्यंत श्रांत होऊन मध्यरात्रीच्या सुमारास एके दगडावर निजली; तों असा कांहीं विलक्षण चमत्कार झाला कीं, एकाएकीं तिच्या आंगावरचें वस्त्र नाहींसें होऊन तिचा देह एक किड्यांची रास झाली ॥ ९ ॥ तों आसमंतात् शिष्यमंडळी आपआपला पाठ घोकीत होते. त्यांनीं त्या मुलीची ती अवस्था पाहून त्यांला मोठी दया आली व त्यांणीं हें वर्तमान तिच्या आईला कळविलें ॥ १० ॥ शिष्य ह्मणाले, आई, हा काय चमत्कार झाला हें आह्माला ठाऊक नाहीं. ती तुमची कन्या आमच्या समक्ष त्या शिळेवर निजली होती. तेथें एकाएकीं ती किड्यांची रास झाली असें सांप्रत दिसत आहे. तिच्या सदाचरणाविषयीं कांहीं संशय नाहीं ॥ ११ ॥ उत्तंकाची स्त्री मुलीच्या वैध-

नजानीमोवयंकिंचिद्देवींसाध्वींतथाविधां ॥ कृमिराशिमयींजातामातःसंप्रतिदृश्यते ॥ ११ ॥ वज्रपातसमंश्रुत्वातच्छिष्यैश्चउदाहृतं ॥ साभ्रांतमनसाशीघ्रंतत्समीपमुपागता ॥ १२॥ सातांतथाविधांदृष्ट्वाविललापसुदुःखिता ॥ उरश्चताडयामास सुतरांमोहमापच ॥ १३ ॥ क्षणेनप्राप्तचैतन्यातामुत्थाप्यप्रमृज्यच ॥ समालंब्यच बाहुभ्यांनिन्येतत्पितुरंतिकं ॥ १४ ॥

व्यानें आधींच दुःखित झाली होती त्यांत हें शिष्यांनीं सांगितलेलें वर्तमान ऐकून जणूं काय वज्रपात झाला असें तिला वाटलें. भ्रमिष्ठासारखी होऊन ती तात्काळ आपली मुलगी ज्या ठिकाणीं निजली होती त्या ठिकाणीं प्राप्त झाली ॥१२॥ आणि मुलीची ती तशी झालेली अवस्था पाहून अत्यंत दुःखित होऊन विलाप करूं लागली. ऊर बडवून घेतला शेवटीं तिला त्यांतच मूर्च्छा आली ॥१३॥ कांहीं वेळानें ती आपण

शुद्धीवर येऊन उठून बसली. नंतर तिणें मुलीला उठवून तिच्या डोळ्यांस पाणी लावून तिला दोनहातां-
नीं धरून तिच्या बापाजवळ ह्मणजे उत्तंकऋषीजवळ नेलें ॥ १४ ॥ आणि त्याला विचारलें कीं स्वामिन्,
ही माझी मुलगी साध्वी असून मध्यरात्रीं निजलेल्या ठिकाणींच कोणत्या वाईट कर्मानें किड्यांनीं व्याप्त
होते हें मला सांगा ॥ १४ ॥ असें आपुल्या स्त्रियेचें वाक्य श्रवण करून तो उत्तंकऋषि क्षणमात्र ध्यान-

स्वामिन्कथयमेसाध्वीकेनदुष्कृतकर्मणा ॥ निशीथेचप्रसुप्तेयंजायतेकृमिसंकुला ॥
॥ १५ ॥ एवंश्रुत्वाततोवाक्यंऋषिर्ध्यानपरायणः ॥ ज्ञात्वानिवेदयामासतस्याः
प्राक्जन्मचेष्टितं ॥ १६ ॥ ॥ ऋषिरुवाच ॥ ॥ प्रागियंसप्तमेतीतेजन्मनिब्राह्मणी
ह्यभूत् ॥ रजस्वलाचसंजाताभांडादीन्यस्पृशत्तदा ॥ १७ ॥

परायण झाला. आणि त्याणें त्या ध्यानांत आपल्या मुलीनें पूर्वजन्मीं काय काय केलें होतें तें सर्व ज्ञान-
दृष्टीनें जाणून आपल्या स्त्रीला सांगितलें ॥ १६ ॥ उत्तंकऋषि ह्मणाला, प्रिये, ही तुझी कन्या पूर्वीच्या
सातव्या जन्मांत एका विद्वान् ब्राह्मणाची स्त्री होती तेव्हां एकदां ही रजस्वला झाली असून हिणें आपण
रजस्वला आहें हें कोणाला न कळवितां घरांतल्या भोजनादि वस्तूंला स्पर्श केला. व सर्व घर भ्रष्ट केलें ॥१७॥

तें जें हिणें त्या जन्मांत पाप केलें त्याच्या योगानें हिचें शरीर नित्य किड्यांनीं व्याप्त होत असतें. हे
निष्पापे स्त्रिये, ही तुझी कन्या रजस्वलासंबंधिपापानें युक्त आहे ह्मणून हिची अशी दशा होते ॥ १८ ॥
रजस्वला स्त्री अशी पापिणी आहे कीं, पहिल्या दिवशीं चांडाली सारखी, दुसऱ्या दिवशीं ब्रह्मघातिनी सार-

अस्यास्तुपाप्मनातेनजायतेकृमिवद्वपुः ॥ रजस्वलायाःपापेनयुक्ताभवतिसानघे ॥
॥ १८ ॥ प्रथमेहनिचांडालीद्वितीयेब्रह्मघातिनी ॥ तृतीयेरजकीप्रोक्ताचतुर्थेहनि
शुद्ध्यति ॥ १९ ॥ तदातयासखीसंगाद्व्रतंदृष्ट्वावमानितं ॥ दृष्टव्रतप्रभावेणजाताद्वि
जकुलेमले ॥ २० ॥ अवमानाद्व्रतस्यास्यकृमिराशिमयीधुना ॥ एतत्तेकथितंसर्वं
कारणंदुष्कृतस्यच ॥ २१ ॥

खी, तिसऱ्या दिवशीं परटिणी सारखी अपवित्र असते. व चवथ्या दिवशीं रजोनिवृत्ति झाल्यावर शुद्ध
होते ॥ १९ ॥ आणि या तुझ्या मुलीनें त्याच जन्मीं दुसरी एक वाईट गोष्ट केली. एकेकाळीं हिणें सोबति-
णीच्या संगतीनें ऋषिपचमीचें व्रत अवलोकन करून त्या व्रताचा अपमान केला होता; परंतु त्या व्रतावलो-
कनाच्या पुण्यानेंच हिला पवित्र अशा या ब्राह्मणकुलांत जन्म प्राप्त झालें आहे ॥ २० ॥ पण त्या व्रता-

चा जो तिणें अपमान केला होता त्या दोषेंकरून सांप्रत हिचें शरीर किड्यांच्या राशीमय होत असतें. तूं या मुलीनें असें काय पातक केलें होतें ह्मणून विचारलेंस त्यावरून मीहि तुला सर्व कारण सांगितलें. ॥ २१ ॥ असें पतीचें भाषण ऐकून सुशीला ह्मणाली, महाराज, ज्या ह्या व्रताच्या केवळ दर्शनमात्रानेंहि तुमच्या सारख्या ब्रह्मवर्चस्वी अशा ब्राह्मणाच्या निर्मल कुलामध्यें जन्म प्राप्त होतें ॥ २२ ॥ व

॥ सुशीलोवाच ॥ ॥ दर्शनादपियस्यास्यविप्राणांनिर्मलेकुले ॥ जन्मयुष्मद्विधानांहिजायतेब्रह्मतेजसां ॥ २२ ॥ अवज्ञयाप्रजायंतेनिशीथेकृमिराशयः ॥ महाश्चर्यकरंनाथतद्व्रतंकथयस्वमे ॥ २३ ॥ ॥ ऋषिरुवाच ॥ ॥ सुशीलेशृणुतत्सम्यक् व्रतानामुत्तमंव्रतं ॥ येनचीर्णेनसहसापापादस्मात्प्रमुच्यते ॥ २४ ॥

ज्याच्या अपमानाच्या योगानें मध्यरात्रीं देहाचे कृमिराशि होतात असें महाश्चर्यकारक तें व्रत आहे तर हे नाथ तें मला कृपा करून सांगा ॥ २३ ॥ असा स्त्रियेचा प्रश्न ऐकून उत्तंक ऋषि ह्मणतो, प्रिये सुशीले, सर्व व्रतांत उत्तम असें जें व्रत तें तुला सांगतों. एकाग्रचित्तानें श्रवण कर. ज्या व्रताचें आचरण केल्यानें मनुष्य रजःसंपर्कजन्यदोषापासून तत्काल मुक्त होतो ॥ २४ ॥

व आधिभौतिक, आध्यात्मिक आणि आधिदैविक अशा त्रिविध तापापासून मुक्त होऊन व्रत करणारी स्त्री सौभाग्यातें पावते आणि सर्वप्रकारें कल्याणाची वृद्धि होते. व सर्व संपत्ति प्राप्त होऊन कोणत्याहि प्रकारची आपत्ति राहत नाहीं ॥ २५ ॥ भाद्रपदमासीं शुक्लपक्षीं जी पंचमी तिथि त्यादिवशीं महानदी किंवा

दुःखत्रयाच्चमुच्येतनारीसौभाग्यमाप्नुयात् ॥ कल्याणानिविवर्धंतेसंपदश्चनिरापदः ॥ २५ ॥ नभस्येशुक्लपक्षेतुयदाभवतिपंचमी ॥ नद्यादिषुतदास्नात्वाकृत्वानियममेवच ॥ २६ ॥ विधायनित्यकर्माणिगत्वाद्वारवतीमृषीन् ॥ स्नापयेद्विधिवद्भक्त्यापंचामृतरसैःशुभैः ॥ २७ ॥ चंदनागुरुकर्पूरैर्विलिप्यचसुगंधिभिः ॥ पूजयेद्विविधैःपुष्पैर्गंधधूपादिदीपकैः ॥ २८ ॥

सरोवर इत्यादिकांमध्यें यथाविधि स्नान करून व व्रताचा नियम करून ॥२६॥ नंतर नित्यकर्मे आटोपून अग्निहोत्राच्या शालेमध्यें अथवा वस्त्रमंडपामध्यें जावें. नंतर तेथें आसनावर ऋषींची यथाविधि स्थापना करून पूजा करावी. ती अशी कीं, पवित्र अशा चांगल्या पंचामृतांनीं भक्तिपूर्वक यथाविधि स्नान घालावें ॥ ॥ २७ ॥ चंदन, अगरु, कर्पूर इत्यादि सुगंधमिश्र गंध ऋषींस अर्पण करावें. नानाप्रकारचीं सुगंध पुष्पें

वाहावीं. सुगंध धूप व दीप अर्पण करावे ॥ २८ ॥ चांगलीं चांगलीं वस्त्रें व यज्ञोपवीतें यथाविधि अर्पावीं. नंतर नैवेद्यसमर्पण करून चांगल्या शुभफळांनीं युक्त असें पुढें सांगितलेल्या मंत्रानें अर्घ्यदान द्यावें ॥२९॥ अर्घ्यदेण्याच्या मंत्राचा अर्थ- कश्यप, अत्रि, भरद्वाज, विश्वामित्र, गौतम, जमदग्नि, वसिष्ठ हे सात ऋषि सां-

समाच्छाद्यशुभैर्वस्त्रैःसोपवीतैर्यथाविधि ॥ ततोनैवेद्यसंपन्नमर्घ्यंदद्याच्छुभैःफलैः ॥ ॥ २९ ॥ कश्यपोत्रिर्भरद्वाजोविश्वामित्रोथगौतमः ॥ जमदग्निर्वसिष्ठश्चसप्तैतेऋषयः स्मृताः ॥ ३० ॥ गृण्हंत्वर्घ्यंमयादत्तंतुष्टाभवंतुमेसदा ॥ श्रोतव्यमिदमाख्यानंशाकाहारंप्रकल्पयेत् ॥ ३१ ॥ स्थातव्यंब्रह्मचर्येणऋषिध्यानपरायणैः ॥ अनेनविधिनासम्यक्व्रतमेतत्समाचरेत् ॥ ३२ ॥

गितले आहेत ॥ ३० ॥ हे मीं दिलेलें हें अर्घ्य ग्रहण करोत आणि सर्वकाळ मला संतुष्ट राहोत. ह्यामंत्रानें अर्घ्य देऊन हें आख्यान ह्मणजे ही ऋषिपंचमीव्रताची कथा श्रवण करावी. नंतर नाना प्रकारच्या शाकांचा उपहार भक्षण करावा ॥ ३१ ॥ त्या दिवशीं सर्वकाळ ऋषींचें ध्यान करीत ब्रह्मचर्यव्रतानें राहावें. उत्तंक ह्मणतो हे स्त्रिये, या विधीनें हें चांगलें व्रत जो आचरण करील ॥ ३२ ॥

त्याला जें पुण्य व फल प्राप्त होतें तें पुण्य व फल सर्व तीर्थांमध्यें स्नान केल्यानेंहि प्राप्त होत नाहीं. अनंत सर्व दानें केल्यापासून जें पुण्य प्राप्त होतें तें सर्व या एके व्रताचरणानें प्राप्त होतें ॥ ३३ ॥ आणि जी स्त्री हें ऋषिपंचमीव्रत करिते ती सर्वसुख भोगणारी होते. व उत्तम प्रकारच्या रूपसौंदर्यानें युक्त होत्साती पुत्रपौत्रादि संततिसंपन्न होऊन ॥ ३४ ॥ इहलोकीं सर्व सुखाचा उपभोग घेऊन परलोकीं अक्षयगति (मुक्ति)

तस्ययज्जायतेपुण्यंसर्वतीर्थेषुयत्फलम् ॥ सर्वदानेषुयत्पुण्यंतदस्यव्रतचारणात् ॥ ॥ ३३ ॥ कुरुतेयाव्रतंचैतत्सानारीसुखभोगिनी ॥ रूपलावण्यसंयुक्तापुत्रपौत्रादिसंयुता ॥ ३४ ॥ इहलोकेसदैवस्यात्परत्राप्यक्षयागतिः ॥ व्रतस्यास्यप्रभावेणजातिंस्मरतिपौर्विकीम् ॥३५॥ इतिश्रीब्रह्मांडपुराणोक्ताऋषिपंचमीव्रतकथासंपूर्णा ॥

पावते. व कदाचित् तीस पुनः जन्म प्राप्त झालें तरी पूर्वजन्मांचें स्मरण राहून ती पुनः हें व्रत करून अंतीं मुक्त होते यांत कांहीं संशय नाहीं. ब्रह्मदेव ह्मणतो राजा सिताश्वा, असें हें व्रत पूर्वी उत्तंकऋषीनें आपल्या स्त्रीस सांगितलें होतें, तें आज मीं तुला सांगितलें आहे, तरी हें ऋषिपंचमीनामक व्रत सर्व व्रतांत अत्यंत श्रेष्ठ आहे, याकरितां सर्वांनीं हें अवश्यमेव आचरावें ह्मणजे सर्व पापांचा नाश होईल यांत संशय नाहीं ॥ ३५ ॥ इति श्रीऋषिपंचमीव्रतकथा ब्रह्मांडपुराणोक्तप्रथमाध्यायमहाराष्ट्रभाषाविवृतिः ॥ ॥

धर्मराजा श्रीकृष्णास ह्मणतो. हे देवदेवांच्या ईशा श्रीकृष्णा, मी तुह्मापासून पुष्कळ व्रतें श्रवण केलीं आहेत परंतु सांप्रत निखिलपापांचा नाश करणारें असें एकादें दुसरें व्रत असेल तर तें मला सांगा ॥ १ ॥ याप्रमाणें राजाधर्माचा प्रश्न श्रवण करून भगवान् श्रीकृष्ण ह्मणाला. राजा युधिष्ठिरा, यापूर्वी तुला पुष्क-

॥ अथभविष्योत्तरपुराणोक्ताऋषिपंचमीव्रतकथा ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ ॥ श्रुतानिदेवदेवेशव्रतानिसुबहूनिच ॥ सांप्रतंमेन्यदाचक्ष्वव्रतंपापप्रणाशनं ॥ १ ॥ ॥ श्रीकृष्णउवाच ॥ ॥ अथान्यदपिराजेंद्रपंचमींऋषिसंज्ञितां ॥ कथयिष्यामियत्कृत्वानारीपापात्प्रमुच्यते ॥ २ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ ॥ कीदृशीपंचमीकृष्ण कथंचऋषिसंज्ञिता ॥ पातकान्मुच्यतेकस्मान्नारीयदुकुलोद्भव ॥ ३ ॥

ळ व्रतें सांगितलीं आतां आणखीं ऋषिपंचमी असें जिला ह्मणतात तिचें व्रत मी तुला सांगतों. जें व्रत आचरण केल्यानें सर्व पापांपासून स्त्रिया मुक्त होतात ॥ २ ॥ हें ऐकून युधिष्ठिर ह्मणाला, कृष्णा, अशी ती पंचमी कसली आहे. आणि हे यदुकुलोद्भवा तिचें व्रत केलें असतां स्त्रिया कोणत्या पातकांपासून मुक्त होतात. ॥ ३ ॥

हे केशवा, पापें तर अनेक प्रकारचीं आहेत. त्यांत ऋषिपंचमीचें व्रत केल्यामुळें स्त्रिया कोणत्या पापांपासून मुक्त होतात तें मला सांग ॥ ४ ॥ असा धर्मराजाचा प्रश्न ऐकून भगवान् श्रीकृष्ण ह्मणाला. राजा धर्मा, जी दुष्ट स्त्री रजस्वला झाली असून अज्ञानेंकरून किंवा जाणूनबुजून घरांतील पदार्थांला व दुसऱ्या

पापानिचबहून्यत्रविद्यंतेकिलकेशव ॥ कथंवाऋषिपंचम्यांनारीकस्मात्प्रमुच्यते ॥ ॥ ४ ॥ ॥ कृष्णउवाच ॥ ॥ अज्ञानाज्ज्ञानतोवापियास्त्रीजातारजस्वला ॥ दुष्टा स्पृशतिभांडानिगृहकर्मणिसंस्थिता ॥५॥ प्राप्नोतिसामहापापंसत्यंसानरकंव्रजेत् ॥ शृणुतत्कारणंयस्माद्वर्जनीयारजस्वला ॥६॥ प्रोत्सार्यागृहतोदूरंचातुर्वर्ण्येनभारत ॥ ब्रह्महत्यांपुराशक्रोवृत्रंहत्वाह्यवापच ॥ ७ ॥

मनुष्यांला स्पर्श करून विटाळ कालविते व घरचीं कामें करिते ॥ ५ ॥ तिला खरोखर मोठें पाप लागतें व ती अवश्य नरकाला जाते. आतां असें होण्याचें कारण काय व रजस्वला स्त्रीला इतकी निंद्य कां मानावी ॥ ६ ॥ व चारही वर्णांनीं त्या रजस्वला स्त्रीला घरांतून बाहेर कां ठेवावी तें कारण राजा तुला सांगतों श्रवण कर. पूर्वी इंद्रानें वृत्रासुराला युद्धांत मारिलें. वृत्र हा ब्राह्मण होता, यामुळें इंद्राला

ब्रह्म हत्या लागली. ॥ ७ ॥ हे राजश्रेष्ठा, त्या ब्रह्महत्येनें त्याला घेरल्या मुळें त्याचें सर्व तेज अगदीं नष्ट होऊन तो अतिलज्जित झाला. नंतर तो इंद्र त्या पातकापासून आपली शुद्धि होऊन मुक्तता व्हावी ह्मणोन ब्रह्मदेवाला शरण गेला ॥ ८ ॥ नंतर हे धर्मराजा, त्या इंद्राची ती दुर्दशा पाहून ब्रह्मदेवाला फार

तयावैराजशार्दूलव्रीडितोवृत्रसूदनः ॥ ब्रह्माणंसमुपागच्छदात्मनःशुद्धिकारणात् ॥ ॥ ८ ॥ ततोदेवैःसमंब्रह्माक्षणंध्यात्वाचकारवै ॥ शुद्धिंशक्रस्यराजेंद्रप्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ ९ ॥ विभज्यब्रह्महत्यांतुचतुर्धाचचतुर्मुखः ॥ प्राक्षिपद्राजशार्दूलचतुःस्थानेषुवैतदा ॥ १० ॥ वन्हौप्रथमज्वालासुनदीषुप्रथमोदके ॥ पर्वताग्रेवृक्षजातौनारीरजसिपार्थिव ॥ ११ ॥

दया आली व त्याणें देवांसहवर्तमान क्षणमात्र विचार करून संतुष्ट अंतःकरणानें इंद्रास त्या ब्रह्महत्येपासून मुक्त (शुद्ध) केला ॥ ९ ॥ तो असा कीं, ब्रह्मदेवानें त्या ब्रह्महत्येचे चार विभाग केले आणि ते लागलेच चार ठिकाणीं वांटून टाकले. ॥ १० ॥ ते असे कीं, हे राजा त्या ब्रह्महत्येचा एक विभाग अग्नीच्या अगदीं प्रथमच्या ज्वाळेंत ठेविला. दुसरा विभाग पावसाळ्यांत नद्यांला प्रथमच पाणी येतें त्यांत

ठेविला. पर्वताच्या शिखरावर व वृक्षजातीमध्यें या दोन ठिकाणीं मिळून तिसरा भाग ठेविला. आणि चवथा विभाग स्त्रियांच्या रजांत ठेविला ॥ ११ ॥ ह्मणून हे राजा धर्मा, चारीवर्णांनीं ब्रह्मदेवाच्या आज्ञेवरून रजस्वला स्त्रीचा निरंतर मोठ्या प्रयत्नानें दूर त्याग करावा ह्मणजे तिला कधीं घरांत ठेवूं नये ॥ १२ ॥

ततोरजस्वलानारीप्रोत्सार्याचप्रयत्नतः ॥ ब्रह्मणःशासनात्पार्थचातुर्वर्ण्येनसर्वदा ॥ ॥ १२ ॥ प्रथमेहनिचांडालीद्वितीयेब्रह्मघातकी ॥ तृतीयेरजकीप्रोक्ताचतुर्थेहनिशुद्ध्यति ॥ १३ ॥ अज्ञानाज्ज्ञानतोवापिजातंसंपर्कपातकं ॥ तत्पापसंक्षयार्थंवैकार्येयं ऋषिपंचमी ॥ १४ ॥

रजस्वला स्त्री पहिल्या दिवशीं चांडाली सारखी, दुसऱ्या दिवशीं ब्रह्मघातिनी, तिसऱ्या दिवशीं परटिणी सारखी अपवित्र असते आणि चवथ्या दिवशीं कांहींशी शुद्ध होते ह्मणजे चवथ्या दिवशीं केवळपतीची सेवा करण्यापुरतीच तिची शुद्धता आहे. देवकर्म आणि पितृकर्म यांविषयीं ती पांचव्या दिवशीं योग्य होते. ॥ १३ ॥ अशी रजस्वला स्त्री दोषी आहे ह्मणून तिच्या संपर्कानें जें पाप झालें असेल त्यापातकाचा

क्षय करण्याकरितां हें ऋषिपंचमी व्रत करावें ॥ १४ ॥ ही ऋषिपंचमी सर्व पापांचा क्षय करणारी व सर्व उपद्रवांचा नाश करणारी आहे ह्मणून ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र या चारी वर्णांनीं हिचें व्रत करावें स्त्रियांनीं तर विशेषेंकरून अवश्यमेव करावें ॥ १५ ॥ याप्रमाणें ऋषिपंचमीचें महत्त्व व प्रयोजन वर्णन करून भगवान् परमेश्वर ह्मणतात, राजाधर्मा, याव्रताच्या, संबंधानें पूर्वीं घडलेली एक कथा तुला सांगतों.

सर्वपापप्रशमनीसर्वोपद्रवनाशिनी ॥ ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रैःस्त्रीभिःकार्याविशेषतः ॥ ॥ १५ ॥ अत्रार्थेयत्पुरावृत्तंप्रवक्ष्यामिकथानकं ॥ पुराकृतयुगेराजाविदर्भायांबभूवह ॥ श्येनजिन्नामराजर्षिश्चातुर्वर्ण्यानुपालकः ॥ १६ ॥ तस्यदेशेवसद्विप्रोवेदवेदांगपारगः ॥ सुमित्रोनामराजेंद्रसर्वभूतहितेरतः ॥ १७ ॥

पूर्वीं कृतयुगांत विदर्भ देशांत श्येनजित् नांवाचा राजा हा ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र या चार ही वर्णात्मक प्रजेचें यथान्याय प्रतिपालन करणारा असा होता. ॥ १६ ॥ त्याच्या देशांत ऋग्वेदादि चार वेद व व्याकरणादि वेदांचीं अंगें ह्यांत मोठा प्रवीण व सर्व प्राणिमात्रांचें हित करण्याविषयीं तत्पर असा सुमित्रनांवाचा ब्राह्मण राहात होता. हे राजेंद्रा धर्मा ॥ १७ ॥

तो ब्राह्मण सर्वकाळ शेतकी करून त्यावर आपल्या कुटुंबाचें रक्षण करीत असे. त्याची स्त्री मोठी पतिव्रता असून पतीच्या सुश्रूषेंत तत्पर ॥ १८ ॥ अशी जयश्रीनांवानें प्रसिद्ध होती. आणि त्या ब्राह्मणाच्या घरांत शेतकीच्या संबंधानें पुष्कळ चाकर लोक असून आप्तहि बहुत राहत असत. असा त्या ब्राह्मणाचा मोठा संसार असल्यामुळें त्या जयश्रीला पदरच्या मनुष्यांच्या निर्वाहाची फार काळजी पडून तिणें पाव-

कृषिवृत्त्यासदायुक्तःकुटुंबपरिपालकः ॥ तस्यभार्यासुसाध्वीचपतिशुश्रूषणेरता ॥ ॥ १८ ॥ जयश्रीर्नामविख्याताबहुभृत्यसुहृज्जना ॥ अतिचिंतान्वितासाचप्रावृट्कालेसुमध्यमा ॥ क्षेत्रादिषुरतासाध्वीव्याकुलीकृतमानसा ॥ १९ ॥ एकदासात्मनःप्राप्तमृतुकालंव्यलोकयत् ॥ रजस्वलापिसाराजन्गृहकर्मचकारह ॥ २० ॥

साळ्यांत घरांतील सर्व कामें आटोपून नंतर क्षेत्रामध्यें जावें आणि तेथीलहि (शेतांतीलहि) कामें स्वतः चित्त लाऊन करावीं असा क्रम चालविला असे ॥१९॥ एके समयीं तिणें आपण रजस्वला झाल्यें हे पाहिलें; परंतु हे राजा, हायहाय काय सांगू? गृहकृत्याची तारंबळ असल्यामुळें तिणें विटाळशीपणांतहि घरांतील सर्व कामें केलीं ॥ २० ॥

षि.

॥१६॥

कृष्ण ह्मणतात राजा धर्मा, रजस्वला झाली असूनहि तिणें पात्रादिकांला स्पर्श केला असा त्या वेळीं तिच्या हातून अविचार घडला. असो पुढें कांहीं कालानें ती साध्वी स्त्री जयश्री मरण पावली. ॥ २१ ॥ नंतर लौकरच तिचा भर्ता सुमित्र तोहि काळाच्या स्वाधीन झाला. याप्रमाणें ते उभयतां स्त्री पुरुष मरण

भांडादीन्यस्पृशद्राजन्नृतौप्राप्तेपिभामिनी ॥ कालेनबहुनासाध्वीपंचत्वमगमत्तदा ॥ ॥ २१ ॥ तस्याभर्तापिविप्रोसौकालधर्ममुपेयिवान् ॥ एवंतौदंपतीराजन्स्वकर्मवशगौतदा ॥ २२ ॥ भार्यातस्यजयश्रीःसाऋतुसंपर्कदोषतः ॥ शुनियोनिमनुप्राप्तासुमित्रोपिनरेश्वर ॥ २३ ॥ तस्याःसंपर्कदोषेणबलीवर्दोबभूवह ॥ एवंतौदंपतीराजन्स्वकर्मवशगौतदा ॥ २४ ॥

पावले व आपल्या कर्माच्या आधीन झाले. ॥ २२ ॥ त्या ब्राह्मणाच्या स्त्रीनें (जयश्रीनें) रजस्वला असून घरांत संपर्क केला त्या दोषानें ती कुत्रीच्या जन्माला गेली आणि राजाधर्मा, सुमित्रानें स्वतः कांहीं पाप केलें नव्हतें पण आपल्या स्त्रीशीं संपर्क केला. या दोषानें तोहि बैलाचा जन्म पावला. याप्रमाणें तीं उभयतां स्त्रीपुरुषें आपल्या वाईटकर्मामुळें नीचयोनीला पावलीं ॥ २३ ॥ २४ ॥

क.

॥१६॥

रजःसंपर्कदोषानें त्या उभयतांला जरी तिर्यग्योनि प्राप्त झाली, तरी त्यांणीं धर्माचें आचरण केलें होतें ह्मणून उभयतांलाहि त्या पूर्वजन्मांत काय केलें होतें त्याचें स्मरण राहिलें होतें ॥ २५ ॥ कृष्ण ह्मणतात राजा, असा चमत्कार झाला कीं, ती कुत्री आणि तो बैल हीं उभयतांहि पूर्वजन्मांतल्या पात-

ऋतुसंपर्कदोषेणतिर्यग्योनिमुपागतौ ॥ स्वधर्माचरणाज्जातावुभौजातिस्मरौतथा ॥ ॥ २५ ॥ सुतस्यैवगृहेराजन्स्मरंतौपूर्वपातकम् ॥ सुमित्रस्यचपुत्रोभूद्गुरुशुश्रूषणेरतः ॥ २६ ॥ सुमतिर्नामधर्मज्ञोदेवताऽतिथिपूजकः ॥ अथक्षयाहेसंप्राप्तेपितुस्तुसुमतिस्तदा ॥ २७ ॥ भार्यांचंद्रवतींप्राहसुमतिःश्रद्धयान्वितः ॥ अद्यसांवत्सरदिनंपितुर्मेचारुहासिनि ॥ २८ ॥

कांचें स्मरण करीत होत्सातीं दैवयोगानें आपल्या पूर्वजन्मींच्या पुत्राचे. घरीं राहिलीं ह्मणजे त्या सुमित्राचा जो मुलगा होता. तो वडिलांची सेवा करण्याविषयीं तत्पर व गुरूची आज्ञा पालन करणारा असा असून ॥ २६ ॥ त्याचें नांव सुमति होतें. तो मोठा धर्मज्ञ असून देवता अतीत अभ्यागत यांची पूजा करणारा होता. एके दिवशीं आपल्या बापाची श्राद्धतिथी प्राप्त झाली तेव्हां ॥ २७ ॥ त्या सुमतीनें बापाचें

भक्तिपूर्वक श्राद्ध करण्याचा संकल्प केला आणि तो चंद्रवती नांवाच्या आपल्या स्त्रीला ह्मणाला. हे चारुहासिनि प्रिये, आज आमचे वडिलांचा श्राद्धदिवस आहे ॥ २८ ॥ याकरितां ब्राह्मणाला भक्तिपूर्वक भोजन दिलें पाहिजे. तर हे स्त्रिये, तूं स्वयंपाक तयार कर. याप्रमाणें त्या सुमतिभर्त्याची आज्ञा झाल्यावरून चंद्रवतीनें उत्तमप्रकारचा स्वयंपाक सिद्ध केला ॥ २९ ॥ तेव्हां पायसाचें पात्र चुलीवर ठेवलेलें होतें

भोजनीयाद्विजाभीरुपाकसिद्धिर्विधीयतां ॥ तयाकृतापाकसिद्धिःसुमतेर्भर्तुराज्ञया ॥ २९ ॥ मुक्तंपायसभांडेवैसर्पेणगरलं ततः ॥ दृष्टाब्रह्मवधाद्भीताशुनीभांडानिसास्पृशत् ॥ ३० ॥

इतक्यांत दुर्दैवानें असा योग घडून आला कीं, चुलीच्या छपरांत एक सर्प होता, त्याणें गरल टाकिलें तें त्या पायसाचे भांड्यांत पडलें, ही गोष्ट चंद्रवतीस माहित नव्हती, परंतु कुत्री झालेली जी सुशीला तेथें जवळच संचार करीत होती, तिणें मात्र तें पाहिलें. तेव्हां हें पायस ब्राह्मणाचे पोटांत जाऊन आपल्या पुत्राला ब्रह्महत्या लागेल ह्मणून भयभीत होऊन त्या कुत्रीनें एकदम आंत येऊन तो स्वयंपाक विटाळून टाकला॥३०॥

तें पाहातांच त्या ब्राह्मणस्त्रीला (चंद्रवतीला) मोठा राग आला आणि तिणें त्या कुत्रीला जळत्या लांकडानें एक जबरदस्त प्रहार केला. नंतर त्या स्वयंपाकाचा कांहींच उपयोग नाहीं ह्मणून तो सर्व टाकून लवकर लवकर भांडीं घांसून घेऊन चंद्रवतीनें पुनः पाकसिद्धि केली. मग सुमतीनें यथाविधि श्राद्ध के-

द्विजभार्याचतांदृष्ट्वाउल्मुकेनजघानह ॥ भांडादीनिचप्रक्षाल्यत्यक्त्वापाकंसुमध्यम ॥ पुनःपाकंचकृत्वातुश्राद्धंकृत्वाविधानतः ॥ ३१ ॥ ततोभुक्तेषुविप्रेषुनोच्छिष्टंचददौबहिः ॥ भूमौक्षिप्तंतयाशुन्याउपवासस्ततोभवत् ॥ ३२ ॥ ततोरात्र्यांप्रवृत्तायांसाशुनीक्षुधिताभृशं ॥ बलीवर्दमुपागत्यभर्तारमिदमब्रवीत् ॥ ३३ ॥

लें ॥ ३१ ॥ ब्राह्मण जेवल्यानंतर उष्टीं पानें बाहेर टाकिलीं नाहींत, कारण, श्राद्धाच्या दिवशीं ब्राह्मणाचें उच्छिष्टान्न नदींत इत्यादि पवित्र ठिकाणीं टाकावें, कुत्रीं इत्यादि नीच मानलेल्या प्राण्यांला खाऊं घालूं नये; ह्मणून चंद्रवतीनें तीं उष्टीं पानें खळगा काढून जमिनींत पुरून टाकिलीं. त्या दिवशीं कुत्रीला कांहीं उष्टें अन्न न मिळाल्यामुळें कडकडीत उपोषण घडलें ॥ ३२ ॥ नंतर क्षुधेनें पीडित झालेली ती कुत्री रात्रीं

सुमित्र आणि सुशीला हें दंपत्य बैल व कुत्री यांच्या रूपानें त्या आपल्या पुत्राच्या (सुमित्राच्या) घरीं एकच ठिकाणीं रा-

षि. क.

१८॥ ॥१८॥

पूर्वजन्मींचा आपला पति असून जो सांप्रत बैल झालेला त्याच्या जवळ जाऊन असें ह्मणाली कीं ॥३३॥ अहो पतिराया, आज मी उपोषित आहें, मला कोणी कांहीं खायला दिलें नाहीं. दररोज माझ्याकरितां घासभर अन्न देत पण तेंहि आज प्राप्त झालें नाहीं; यामुळें मला फार भूक लागली आहे. ॥ ३४ ॥ नेहमी माझा पुत्र सुमति मला मुद्दाम कांहींतरी चाटायला देतो, पण आज माझ्या दुर्दैवामुळें मला त्याणें कांहीं

बुभुक्षिताद्यहेभर्तर्नदत्तंभोजनादिकं ॥ ग्रासादिकंचनप्राप्तंक्षुधामांबाधतेभृशं ॥ ३४॥ अन्यस्मिन्दिवसेपुत्रोममलेह्यंददात्यसौ ॥ अद्यमह्यंकिमप्येषउच्छिष्टमपिनोददौ ॥ ३५ ॥ पायसान्नेपपाताद्यगरलंसर्पसंभवं ॥ मयाविचिंत्यमनसामरिष्यंतिद्विजोत्तमाः ॥ ३६ ॥

उष्टें अन्नहि दिलें नाहीं ॥ ३५ ॥ आज आमची सून व मुलगा उभयतां माझ्यावर फार रागावलीं आहेत. दोन प्रहरीं स्वयंपाक चालला होता, त्यांत पायसाच्या भांड्यांत सर्पाचें गरळ पडलें, तें माझ्या दृष्टीस

हात होतें. दोघांलाहि पूर्वपुण्यानें पूर्वजन्माचें स्मरण असल्यामुळें व मनुष्यवाणीनें पाहिजे तेव्हां बोलतां येत असल्या कारणानें तीं दोघेंहि आपआपसांत सुखदुःखाच्या गोष्टी करीत असत.

पडल्यामुळें मी बिचारे ब्राह्मण विनाकारण मरतील ह्मणून ॥ ३६ ॥ मुद्दाम त्या पायसाच्या भांड्याला जाऊन शिवलें. पण मीं असें कां केलें हें कोणास समजलें नाहीं. सुनेला राग येऊन तिणें मला बांधून जळक्या लांकडानें फार मारलें, त्यामुळें माझें सर्व आंग दुखतें आहे; कंबर तर मोडलीच, आतां करूं तरी काय? ॥ ३७ ॥ असें तिचें दुःख ऐकून बैलाला फार वाईट वाटलें. तो ह्मणाला भद्रे, पूर्वजन्मीं पापांचा संग्रह

संस्पृष्टंपायसंगत्वाबध्वाऽहंताडिताभृशं ॥ दुःखितंतेनमेगात्रंकटिर्भग्नाकरोमिकिं ॥ ॥ ३७ ॥ ततःप्राहसचानड्वान्भद्रेतेपापसंग्रहात् ॥ किंकरोमिह्यशक्तोहंभारवाहत्वमागतः ॥ ३८ ॥ अद्याहमात्मजक्षेत्रेवाहितःसकलंदिनं ॥ मारितश्चात्मजेनाहंमुखंबध्वाबुभुक्षितः ॥ वृथाश्राद्धंकृतंतेनजाताद्यममकष्टता ॥ ३९ ॥

केलास त्यामुळें अशी दशा झाली. तुला दुःख झालें हें पाहून मला फार वाईट वाटलें, पण त्याविषयीं मी तरी काय करूं? माझ्यानें कांहीं होण्यासारिखें नाहीं. मी केवळ ओझीं वाहणारा झालों आहें ॥ ३८ ॥ पहा आज मी आपल्या मुलाच्या शेतांत दिवसभर नांगराला जुंपलो होतों. प्रत्यक्ष पुत्रानें व त्याच्या चाकरांनीं मला पुष्कळ मारिलें. तोंडाला शिंकें घातलें होतें. साऱ्या दिवसांत मला खायाला न मिळाल्यामुळें मी

हि बुभुक्षित आहें. आमच्या मुलानें भक्तिपूर्वक श्राद्ध केलें पण तें अगदीं व्यर्थ आहे. कारण त्याणें आज मला फारच कष्ट दिले ॥ ३९ ॥ कृष्ण ह्मणतात, राजा धर्मा, याप्रमाणें आपल्या मातापितरांचा (कुत्री व बैल यांचा) संवाद चालला होता त्या वेळीं त्यांचा पुत्र सुमति जवळच निजला होता त्यानें त्या उभयतांचें तें भाषण मुळापासून ऐकिलें ॥ ४० ॥ आणि ते आपले आईबाप आहेत असें समजून तो सुमति

कृष्णउवाच ॥ ॥ तयोःसंवदतोरेवंमातापित्रोश्चभारत ॥ श्रुत्वापुत्रस्तदावाक्यंय दुक्तंचतदोभयोः ॥ ४० ॥ पितरौतौविदित्वातुदत्तवान्सुमतिस्तदा ॥ तस्यांरजन्यां तत्कालंददौतस्यैचभोजनम् ॥ ४१ ॥ तदासौदुःखितःपुत्रोज्ञात्वावस्थांतथातयोः॥ मातापित्रोस्तुराजेंद्रद्रुतंसंप्रस्थितोवनं ॥ ४२ ॥

फारच कष्टी झाला आणि तेवढ्या रात्रीं तत्काळ त्याणें दोघांलाहि यथेच्छ खाण्यास दिलें ॥ ४१ ॥ आणि हे भरतकुलोत्पन्ना राजाधर्मा, तेव्हां तो पुत्र सुमति आपल्या त्या मातापित्यांची तसली ती अवस्था झालेली पाहून अत्यंत दुःखित झाला व यांला अशी ही दुःखावस्था प्राप्त होण्याचें कारण काय तें समजून घ्यावें असा निश्चय करून अरण्यांत जाण्यास निघाला, तो जेथें ज्ञानवृद्ध व परमधार्मिक असे ऋषि

राहत होते तेथें जाऊन त्या ऋषींस नमस्कार करून ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ नंतर ज्याणें त्या आपल्या आईबापांचें हित होईल असें वचन त्या ऋषींप्रत बोलता झाला. सुमति ह्मणाला हे ब्राह्मणश्रेष्ठहो, मी तुह्मांला एक प्रश्न करितों तो लक्षांत घेऊन विचारपूर्वक त्याचें उत्तर सांगा ॥ ४४ ॥ माझे मातापितर पशुयो-

ज्ञातुमिच्छामिकष्टंवैमातापित्रोश्चभारत ॥ तत्रगत्वाज्ञानवृद्धान्ऋषीन्परमधार्मिकान् ॥ ४३ ॥ प्रणिपत्याब्रवीद्वाक्यंहितंचैवतदातयोः ॥ ॥ सुमतिरुवाच ॥ कथयध्वंविप्रवर्याःप्रश्नमेकंसमाहिताः ॥ ४४ ॥ केनकर्मविपाकेनपितरौमेतपोधनाः ॥ इमामवस्थांसंप्राप्तौमोक्षेतेपातकात्कथं ॥ ४५ ॥ ॥ कृष्णउवाच ॥ ॥ तदाकर्ण्यवचस्तस्यसुमतेर्दुःखितस्यच ॥ ऋषिःसर्वतपानामसर्वज्ञःकरुणान्वितः ॥४६॥

नीला प्राप्त झाले आहेत. आई कुत्री झाली असून बाप बैल झाला आहे. वस्तुतः पूर्वजन्मांत तीं उभयतां सदाचरण करणारीं होतीं. त्यांला अशी वाईट गति प्राप्त होण्याचें कारण कांहीं दिसत नाहीं. तर हे तपोधनहो, कोणत्या पापाच्या फलानें त्यांला ही अवस्था प्राप्त झाली आहे व त्या पातकापासून तीं उभयतां मुक्त कशीं होतील तें कृपा करून सांगा ॥ ४५ ॥ कृष्ण ह्मणतात राजा धर्मा, असें दुःखित झालेल्या सुम-

षि. क.

०॥

तीचें वाक्य श्रवण करून ऋषींला फार दया आली. त्या ऋषिमंडळांत सर्वतपा नांवाचा एक मोठा विद्वान्, सर्वज्ञ व दयाळु असा ऋषि होता तो ॥ ४६ ॥ सुमतीला त्याच्या आईबापांची मुक्ति होण्याविषयीं उपाय सांगता झाला. सर्वतपाऋषि ह्मणाला बा सुमति, तुझी आई आपल्या घरीं असतां एकेसमयीं

सुमतिंप्रत्युवाचेदंतत्पित्रोर्मुक्तयेतदा ॥ ॥ ऋषिरुवाच ॥ ॥ तवमातापुराविप्रस्वगृहेबालभावतः ॥ ४७ ॥ प्राप्तमृतुंविदित्वातुसंपर्कमकरोद्विज ॥ तेनकर्मविपाकेनशुनीयोनिमुपागता ॥ ४८ ॥ पितापिस्पर्शदोषेणबलीवर्दोबभूवह ॥ एतयोर्मुक्तिकामार्थंकुरुत्वमृषिपंचमीं ॥ ४९ ॥

तिणें आपण रजस्वला झाल्यें हें जाणूनहि अज्ञानभावामुळें त्याच्याविषयीं दोष न पाहतां तिणें तो विटाळ घरांत कालविला, त्या कर्मविपाकानें ती कुत्रीच्या जन्माला प्राप्त झाली ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ तुझ्या बापानें स्वतः कांहीं पाप केलें नाहीं, पण तिच्याशीं संपर्क केला त्या स्पर्शदोषानें त्याला बैलाचें जन्म प्राप्त झालें. आतां त्यांची मुक्ती व्हावी अशी तुला इच्छा असेल तर तूं ऋषिपंचमी व्रत कर ॥ ४९ ॥ ॥२०॥

हे ब्राह्मणश्रेष्ठा, आपल्या स्त्रीसहवर्तमान मोठ्या यत्नानें भक्तिपूर्वक ऋषींचें पूजन करून सात वर्षें पर्यंत ऋषिपंचमीचें व्रत कर ॥ ५० ॥ आणि शेवटीं यथाविधि त्या व्रताचें उद्यापन करावें. उद्यापनाचे वेळीं आपल्याला अनुकूलता असेल त्याप्रमाणें द्रव्य खर्च करावें शाठ्य करूं नये. व्रताचे दिवशीं नानाशाकांचा-

भार्ययासहविप्रेन्द्रऋषीन्संपूज्ययत्नतः ॥ आचरस्वव्रतंतत्रसप्तवर्षंद्विजोत्तम ॥५०॥ अंतेचोद्यापनंकुर्याद्वित्तशाठ्यविवर्जितः ॥ शाकाहारस्तुकर्तव्योनीवारैःश्यामकैस्तथा ॥५१॥ कंदैर्वाथफलैर्मूलैर्हलकृष्टंनभक्षयेत् ॥ प्राप्यभाद्रपदेमासिशुक्लपक्षस्यपंचमीं ॥ ५२ ॥ तस्यांमध्यान्हसमयेनद्यादौविमलेजले ॥ कृत्वापामार्गसमिधादंतधावनमादितः ॥ ५३ ॥

आहार करावा. देवभात, राजगिरा इत्यादि तृणधान्यें भक्षण करावीं ॥५१॥ कंद, मुळें अथवा फळें इत्यादि जें कांहीं भक्षण करावयाचें तें नांगरून तयार झालेल्या जमिनींतलें नसावें, भाद्रपदमासीं शुक्लपक्षीं पंचमीतिथि प्राप्त झाली असतां ॥ ५२ ॥ ते दिवशीं दोनप्रहरच्या वेळीं नदी, तलाव इत्यादि स्वच्छ जलाशयावर जाऊन आघाड्याच्या काड्यांनीं प्रथम दंतधावन करावें ॥ ५३ ॥

तें असेंकी आयुष्य, बल, कीर्ति तेज, प्रजा, पशु आणि द्रव्य तसेंच वेद, बुद्धि, व शास्त्रीय निश्चय हें सर्व हे वनस्पते मला दे ॥५४॥ या मंत्रानें आघाड्याची प्रार्थना करून मग पुढें सांगितलेला मंत्र ह्मणून दंतधावन करतेवेळीं ' मंत्राचा अर्थ ' मुखाचा दुर्गंध नाहींसा होण्याकरितां व दंत स्वच्छ होण्याकरितां

आयुर्बलंयशोवर्चःप्रजाःपशुवसूनिच॥ब्रह्मप्रज्ञांचमेधांचत्वन्नोदेहिवनस्पते ॥५४॥सं प्रार्थ्यानेनमंत्रेणकुर्याद्वैदंतधावनं ॥ मुखदुर्गंधिनाशायदंतानांचविशुद्धये ॥ ष्ठीव नायचगात्राणांकुर्वेहंदंतधावनं॥५५॥ अनेनदंतान्संशोध्यस्नायान्मृत्स्नानपूर्वकम् ॥ तिलामलककल्केनकेशान्संशोध्ययत्नतः ॥ ५६ ॥ परिधायनवेशुद्धेवाससीचसमा हितः ॥ पूजयस्वऋषीन्दिव्यानरुंधत्यासमन्वितान् ॥ ५७ ॥

तशींच गात्रें स्वच्छ होण्या करितां मी दंतधावन करितों ॥ ५५ ॥ यामंत्रानें दंतधावन करून नंतर स्नानें करावीं. प्रथम मृत्तिकेची प्रार्थना करून मृत्तिकास्नान करावें. याप्रमाणें सप्त स्नानें करून तिळ आणि आंवळे एकत्र वाटून ते केंसांला लावावे. त्याणें केंस स्वच्छ धुवून साफ करावे. ॥ ५६ ॥ नंतर नवीन व शुद्ध वस्त्रें परिधान करून अंतःकरण स्थिर ठेवून नंतर अरुंधतीसहवर्तमान दिव्य ऋषींचें पू-

जन कर॥५७॥ " पूजेच्या मंत्राचा अर्थ " कश्यप, अत्रि, भरद्वाज, विश्वामित्र, जमदग्नि, वसिष्ठ आणि साध्वी अरुंधती ॥ ५८ ॥ या मंत्रानें ऋषींचें स्वस्थातःकरणानें यथाविधि पूजन करावें. हे द्विजश्रेष्ठा सुमती, याप्रमाणें हें ऋषिपंचमीचें व्रत केलें असतां ऋतुसंपर्काचा दोष समूल नाश पावेल यांत कांहीं

कश्यपोत्रिर्भरद्वाजोविश्वामित्रोथगौतमः ॥ जमदग्निर्वसिष्ठश्चसाध्वीचैवाप्यरुंधती ॥ ५८ ॥ मंत्रेणानेनसप्तर्षीन्पूजयेत्सुसमाहितः ॥ व्रतेनऋषिपंचम्याःकृतेनैवद्वि जोत्तम ॥ ऋतुसंपर्कजोदोषःक्षयंयातिनसंशयः ॥ ५९ ॥ श्रीकृष्णउवाच ॥ तच्छ्रु त्वासुमतिर्वाक्यंपरममृषिभाषितम् ॥ गृहमेत्यव्रतंचक्रेसभार्यःश्रद्धयान्वितः॥६०॥ व्रतंतुऋषिपंचम्याःसर्वपापप्रणाशनं ॥ कृत्वासर्वंयथोक्तंचमातापित्रोःफलंददौ ॥६१

संशय नाहीं ॥ ५९ ॥ श्रीकृष्ण ह्मणतात राजाधर्मा, सुमतीनें ऋषींच्या मुखांतून व्रताचें माहात्म्य श्रवण करून तो तेथून सर्वांची आज्ञा घेऊन घरी गेला. आणि ऋषीनें सांगितल्याप्रमाणें स्त्रीसहवर्तमान भक्तिपूर्वक तें ऋषिपंचमीव्रत करिता झाला ॥ ६० ॥ याप्रमाणें सुमतीनें सर्वपापांचा नाश करणारें

ऋषिपंचमीचें व्रत यथोक्त करून त्याचें फल आपल्या आईबापांला उद्देशून अर्पण केलें ॥ ६१ ॥ तेव्हां हे धर्मराजा, त्या व्रताच्या पुण्यप्रभावानें ती सुमतीची मातोश्री सुशीला तत्काल कुत्रीच्या जन्मापासून मुक्त हो-ऊन दिव्य अशा उत्तम विमानांत बसून ॥ ६२ ॥ दिव्य वस्त्रें परिधान करणारी अशी स्वर्ग लोकाप्रत क.

व्रतपुण्यप्रभावेनमातातस्यश्वयोनितः ॥ मुक्तानृपतिशार्दूलविमानवरसंस्थिता ॥ ॥ ६२ ॥ दिव्यांबरधराभूत्वागतास्वर्गेचभारत ॥ पितापिसमृतोमुक्तःसुमतेःपशु योनितः ॥ ६३ ॥ स्वर्गप्राप्तोमहाराजव्रतस्यास्यप्रभावतः ॥ कायिकंवाचिकंवापि मानसंयच्चदुष्कृतं ॥ ६४ ॥ तत्सर्वंविलयंयातिव्रतस्यास्यप्रभावतः ॥ तस्ययज्जायते पुण्यंतच्छृणुष्वनृपोत्तम ॥ ६५ ॥

जाती झाली. तसाच हे राजा, सुमतीचा पिताहि कांहींकालपर्यंत आपलें आयुष्य भोगून मरण पावला तेव्हां त्या पशुयोनीपासून मुक्त होऊन ॥ ६३॥ ह्या ऋषिपंचमीच्या व्रतप्रभावानें स्वर्गाला पावला. हे राजेंद्रा धर्मा, कायिक, वाचिक अथवा मानसिक जें कांहीं पाप असेल ॥ ६४ ॥ तें सर्व ह्या ऋषिपंचमीव्रताच्या प्र-भावानें नाशाप्रत पावतें. आतां हें व्रत करणाऱ्यास जें पुण्य प्राप्त होतें तें राजश्रेष्ठा मी तुला सांगतों श्रवण कर.

॥ ६५ ॥ सर्व व्रतें म्हणून जितकीं आहेत तीं आचरण केलीं असतां जें पुण्य मिळतें व सर्व तिर्थांत स्नान केलें असतां जें पुण्य प्राप्त होतें, सर्व प्रकारचीं दानें दिलीं असतां जें पुण्य मिळतें तें सर्वहि पुण्य ह्या एके ऋषिपंचमीव्रताच्या आचरणानें प्राप्त होतें ॥ ६६ ॥ जी स्त्री हें व्रत आचरण करिते ती चिरकाल सुखाचा

सर्वव्रतेषुयत्पुण्यंसर्वतीर्थेषुयत्फलं ॥ सर्वदानेषुदत्तेषुतदेतद्व्रतचारणात् ॥६६॥ कुरु तेयाव्रतंनारीसाभवेत्सुखभागिनी ॥ रूपलावण्ययुक्ताचपुत्रपौत्रादिसंयुता ॥ ६७ ॥ इहलोकेसुखंभूयात्परत्रचपरांगतिं ॥ एतत्तेकथितंराजन्व्रतानामुत्तमंव्रतम् ॥ ६८ ॥

उपभोग घेण्याला पात्र होते. उत्तम रूप तसेंच लावण्यहि तिला मिळतें. मुलगे, नातु व पणतु इत्यादिकांनीं तिचें घर भरून जातें ॥ ६७ ॥ याप्रमाणें इहलोकीं उत्तम सुखाचा अनुभव घेऊन परलोकीं श्रेष्ठगतीला जाते. राजा धर्मा, सर्वव्रतांमध्यें श्रेष्ठ असें हें ऋषिपंचमीव्रत तुला निवेदन केलें ॥ ६८ ॥

या पासून कर्त्याला सर्व संपत्ति प्राप्त होते. स्त्रियांच्या रजोदोषादि सर्व पापांचा नाश होतो. इहलोकीं विपुल धन आणि कीर्ति हीं प्राप्त होतात. कृष्ण ह्मणतात राजा युधिष्ठिरा, स्वर्गाची इच्छा असेल तर तिला उत्तम स्वर्ग-सुख प्राप्त होतें. पुत्राची इच्छा असेलतर पुत्र प्राप्त होतात. तात्पर्य, ज्याला जी इच्छा असेल ती ह्या व्रताच्या आचर-

सर्वसंपत्प्रदंचैवनारीणांपापनाशनं ॥ धन्यंयशस्यंस्वर्ग्यंचपुत्रदंचयुधिष्ठिर ॥ पठतां शृण्वतांचापिसर्वपापप्रणाशनम् ॥ ६९ ॥ ॥ इतिश्रीऋषिपंचमीव्रतकथायांभविष्योत्तरोक्तोद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

णानें परिपूर्ण होतें. या प्रमाणें ह्या व्रताचरणाचें उत्तम फलतर आहेच, परंतु जे लोक ही कथा भक्तिपूर्वक श्रवण करितात व पठण करितात त्यांचींहि सर्व पापें नष्ट होऊन त्यांचे सर्व मनोरथ पूर्ण होतात ॥ ६९ ॥
इति श्रीऋषिपंचमीव्रतकथायां भविष्योत्तरपुराणोक्तद्वितीयाध्यायभाषाविवृतिः ॥

हें पुस्तक वासुदेव मोरेश्वर पोतदार यांणीं शास्त्री यांजकडून बहुत ग्रंथांच्या आधारें सुधारून, अर्थसंबंधानें भरपूर टीपा देऊन मुंबईंत ' जगदीश्वर ' छापखान्यांत छापिलें. शके १८१२.

॥ ६५ ॥ सर्वं व्रतें म्हणून जितकीं आहेत तीं आचरण केलीं असतां जें पुण्य मिळतें व सर्व तिर्थांत स्नान केलें असतां जें पुण्य प्राप्त होतें, सर्व प्रकारचीं दानें दिलीं असतां जें पुण्य मिळतें तें सर्वहि पुण्य ह्या एके ऋषिपंचमीव्रताच्या आचरणानें प्राप्त होतें ॥ ६६ ॥ जी स्त्री हें व्रत आचरण करिते ती चिरकाल सुखाचा

सर्वव्रतेषुयत्पुण्यंसर्वतीर्थेषुयत्फलं ॥ सर्वदानेषुदत्तेषुतदेतद्व्रतचारणात् ॥६६॥ कुरु
तेयाव्रतंनारीसाभवेत्सुखभागिनी ॥ रूपलावण्ययुक्ताचपुत्रपौत्रादिसंयुता ॥ ६७ ॥
इहलोकेसुखंभूयात्परत्रचपरांगतिं ॥ एतत्तेकथितंराजन्व्रतानामुत्तमंव्रतम् ॥ ६८ ॥

उपभोग घेण्याला पात्र होते. उत्तम रूप तसेंच लावण्यहि तिला मिळतें. मुलगे, नातु व पणतु इत्यादिकांनीं तिचें घर भरून जातें ॥ ६७ ॥ याप्रमाणें इहलोकीं उत्तम सुखाचा अनुभव घेऊन परलोकीं श्रेष्ठगतीला जाते. राजा धर्मा, सर्वव्रतांमध्यें श्रेष्ठ असें हें ऋषिपंचमीव्रत तुला निवेदन केलें ॥ ६८ ॥

इति ऋषिपंचमीपूजा सटिप्पणी सार्थकथा च